

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ - تاریخ اسلام

بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان از آغاز تا پایان عصر اول عباسی

به کوشش

محمد مهدی روستائی

استاد راهنما:

دکتر سید ابوالقاسم فروزانی

شهریور ۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

به نام خدا
اظهار نامه

اینجانب محمد مهدی روستائی دانشجوی رشته تاریخ گرایش اسلام دانشکده ادبیات و علوم انسانی اظهار می کنم این پایان نامه حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی که از منابع دیگران استفاده کرده ام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشته ام. همچنین اظهار می کنم که تحقیق و موضوع پایان نامه ام تکراری نیست و تعهد می نمایم که بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننموده و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیه حقوق این اثر مطابق با آیین نامه مالکیت فکری و معنوی متعلق به دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی دانشجو: محمد مهدی روستائی

تاریخ و امضاء

روستائی

به نام خدا

بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان از آغاز تا پایان عصر اول عباسی

به کوشش
محمد مهدی روستائی

پایان نامه
ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه به عنوان بخشی
از فعالیت های تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته
تاریخ - اسلام

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی شده توسط کمیته پایان نامه با درجه: عالی

دکتر سید ابوالقاسم فروزانی، دانشیار بخش تاریخ (استاد راهنما).....

دکتر مصطفی ندیم، استادیار بخش تاریخ (استاد مشاور).....

دکتر احمد فضلی نژاد، استادیار بخش تاریخ (داور داخلی).....

شهریور ۱۳۹۲

تقدیم به:

پدر و مادر بزرگوارم که سپیدموی گشتند تا من سفید روی بمانم.

به همسر و همسفر زندگی ام که ادامه این راه بدون حمایت ها و
دلگرمی های او امکان پذیر نبود.

به استادانم که عاشقانه سوختند تا گرمابخش وجود ما و روشنگر
راهمان باشند.

سپاسگزاری

حمد و سپاس خداوند سبحان که انسان را آفرید و او را به گوهر عقل بیاراست. بر مخلوقات برتری داد، نوشتن آموخت و به وی آن چه را نمی دانست تعلیم داد؛ و سلام و درود حق بر تمامی پویندگان طریق علم و معرفت. آنانی که چراغ هدایت بندگان خدایند و بار عظیم رسالت هدایت و تربیت خلق را عهده دارند، بالاخص اساتید بزرگواری که این حقیر از محضر آنان تلمذ نموده و از سرمایه علمی آنان بهره ای داشتم. اینک که به لطف احدیت و هدایت اساتید ارزشمندکار تکمیل این رساله به پایان رسیده است، فرصت را مغتنم شمرده و از استاد ارجمندم جناب آقای **دکتر سید ابوالقاسم فروزانی** به خاطر رهنمودهای ارزشمند و مساعدت های بی دریغ و همچنین از راهنمایی های گرانبهای استاد مشاورم جناب آقای **دکتر مصطفی ندیم کمال** تشکر و سپاسگزاری نمایم.

همچنین از کمک های صمیمانه دوست عزیزم آقای محمد هلالی و همه کسانی که مرا در به انجام رساندن این پژوهش یاری رساندند تشکر و قدردانی می کنم. موفقیت و سلامتی همه این سروران گرامی را از خداوند متعال خواهانم.

چکیده

بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان

از آغاز تا پایان عصر اول عباسی

به کوشش

محمد مهدی روستائی

ارمنستان واقع در جنوب غربی قفقاز، سرزمینی است پوشیده از کوهستان های بلند و ناهموار و مستحکم، مرکب از دژهای متعدد است و اهالی آن سرزمین که به ارمنی ها معروفند؛ جنگجویانی وحشتناک و سخت مصمم به دفاع از استقلال خود بوده اند. از منظر مسلمانان تسلط بر ارمنستان علاوه بر ترویج و اشاعه دین مبین اسلام، به مثابه حفظ سرزمین جزیره و شام بود؛ همچنین تسلط بر ارمنستان مقدمه ای برای تصرف و استیلا بر امپراتوری روم شرقی به شمار می رفت و مقابله با هجوم خزران را آسان می کرد. ارتباط میان مسلمانان و ارمنه به قبل از فتح ارمنستان بر می گردد. این روابط به جنگ های یرموک و قادسیه مربوط می شود که گردان هایی از سربازان ارمنی در ارتش بیزانس و ارتش ساسانیان حضور داشتند.

در منابع اسلامی و ارمنی در مورد تاریخ آغاز فتوحات ارمنستان وحدت روایت وجود ندارد؛ اما آنچه مسلم است این که فتح سرزمین های آذربایجان و ارمنستان و اران در پایان دهه دوم قرن اول هجری و سپس تا پایان خلافت عثمان؛ یا از طریق صلح و دریافت جزیه و یا به صورت جنگ و زور و دریافت جزیه همراه بوده است. البته دولت اسلامی در گرفتن جزیه از ذمیان ساکن در نواحی مرزی همواره با تسامح عمل می کرد.

روابط میان ارمنه و مسلمانان در زمان خلافت امویان فراز و نشیب هایی داشته و بین طرفین پیمان هایی منعقد شده است. این پیمان ها، گاهی با صلح و آرامش استمرار می یافت و گاهی به قیام و جنگ و خشونت منجر می شده است. در آغاز خلافت عباسیان، قفقاز شاهد قیام های متعدد بر ضد عباسیان شد. خزران و خوارج و سناریه لشکریان عباسی را شکست دادند. منازعات و درگیریهای قبیله ای میان مهاجرین عرب ساکن در ارمنستان در حال بروز بود تا اینکه هارون الرشید توانست به امور آن سرزمین نظم بخشد. در زمان خلافت امین و مأمون و معتصم و واثق رابطه بین خلفای عباسی و حاکمان ارمنه، گاهی مسالمت آمیز و زمانی غیردوستانه بوده است.

هدف این پژوهش تبیین و تشریح جغرافیای تاریخی ارمنستان و به دست دادن تصویری روشن از تاریخ ارمنستان، با تأکید بر مناسبات خلافت اسلامی با آن سرزمین تا پایان عصر اول عباسی، بر اساس منابع دست اول و تحقیقات جدید اعم از عربی و فارسی است.

واژگان کلیدی: ارمنستان، خلفای راشدین، امویان، خلفای عصر اول عباسی، روم شرقی

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: مقدمه

۱-۱ کلیات.....	۲
۲-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۸
۳-۱ هدف تحقیق.....	۹
۴-۱ پیشینه تحقیق.....	۹
۵-۱ روش تحقیق.....	۱۰
۶-۱ سؤالات تحقیق:.....	۱۱
۷-۱ فرضیه های تحقیق.....	۱۱
۸-۱ بررسی و نقد منابع و مآخذ.....	۱۲
۱-۸-۱ منابع اصلی.....	۱۲
۲-۸-۱ پژوهش های جدید.....	۱۷
۹-۱ تعاریف مفهومی.....	۲۲

فصل دوم: جغرافیای تاریخی ارمنستان

۲. گستره جغرافیایی و کلیات تاریخی ارمنستان.....	۲۵
۱-۲ شمه ای درباره قفقاز.....	۲۵
۲-۲ موقعیت جغرافیایی ارمنستان.....	۲۵
۳-۲ خاستگاه و تاریخ ارمنه.....	۲۷
۴-۲ تأثیر موقعیت و شکل طبیعی ارمنستان در تاریخ آن.....	۲۹
۵-۲ دین قدیم ارمنستان.....	۳۱
۶-۲ رسمی شدن مسیحیت در ارمنستان.....	۳۱
۱-۶-۲ ابداع حروف الفبا و پیدایش خط ارمنی.....	۳۳
۲-۶-۲ جدایی کلیسای ارمنه از کلیسای روم شرقی.....	۳۴
۷-۲ روابط و مناسبات ایران با ارمنستان در دوران باستان.....	۳۶

۲-۸ مناسبات روم با ارمنستان در دوران باستان ۴۱

صفحه

عنوان

فصل سوم: بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان در دوره خلفای راشدین

۳-۱	ارمنستان در دوره خلفای راشدین ۴۶
۳-۱-۱	ارمنیه در تقسیمات مورخان و جغرافی دانان مسلمان ۴۶
۳-۲	شهرهای ارمنیه (ارمنستان) ۵۰
۳-۳	مسلمانان و خزرها ۵۳
۳-۳-۱	خزران در آستانه ظهور اسلام ۵۵
۳-۳-۲	خزران در دوره خلفای راشدین ۵۷
۳-۴	ارمنستان در آستانه ظهور اسلام ۵۹
۳-۵	ارمنستان در دوره خلفای راشدین ۶۰
۳-۶	فتوحات مسلمانان در ارمنستان ۶۳
۳-۶-۱	اختلاف مورخین در سال و مراحل فتح ارمنستان ۶۵
۳-۷	روند فتوحات مسلمانان در ارمنستان ۷۰
۳-۷-۱	حمله اول ۷۲
۳-۷-۲	حمله دوم ۷۲
۳-۷-۳	حمله بزرگ (حمله نهایی و سرنوشت ساز) ۷۳
۳-۸	پیمان صلح میان مسلمانان و ارامنه ۷۹
۳-۹	یورش روم شرقی به ارمنستان ۸۰
۳-۱۰	دوران کشمکش قدرت یا احیاء کدورت های قبیله ای؟ ۸۴
۳-۱۱	جزیه ۸۶
۳-۱۱-۱	جزیه در دوران خلفای راشدین ۸۸

فصل چهارم: بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان در عصر اموی (۱۳۲-۴۱ق)

۴-۱	ارمنستان در عصر اموی (۱۳۲-۴۱ق) ۹۲
۴-۱-۱	مناسبات خلفای عصر اول اموی با ارامنه ۹۲
۴-۲	جابجایی قدرت و دوران آشفتگی در ارمنستان ۹۶
۴-۳	چگونگی چیرگی کامل عبدالملک بن مروان بر ارمنستان ۹۸
۴-۴	محمد بن مروان حاکم جدید ارمنستان ۱۰۱
۴-۴-۱	علل تیرگی مناسبات خلیفه عبدالملک و برادرش محمد بن مروان ۱۰۵
۴-۴-۱-۱	مرگ عبدالملک و ظهور مسلمة بن عبدالملک در عرصه سیاسی ۱۰۶

۵-۴ حکومت مسلمه بن عبدالملک بر ارمنستان ۱۰۸

صفحه

عنوان

۱۰۸	۱-۵-۴ دوره اول حکمرانی مسلمه بر ارمنستان
۱۱۰	۱-۱-۵-۴ حکومت جراح بن عبدالله حَکَمی بر ارمنستان
۱۱۲	۲-۵-۴ دوره دوم حکمرانی مسلمه بر ارمنستان
۱۱۳	۳-۵-۴ دوره سوم حکمرانی مسلمه بر ارمنستان
۱۱۴	۱-۳-۵-۴ چگونگی چیرگی مسلمه بر شهر دربند(باب الابواب)
۱۱۵	۲-۳-۵-۴ پیامد برکناری مسلمه بن عبدالملک از حکومت ارمنستان
۱۱۶	۶-۴ ارمنستان در دوران خلافت عمر بن عبدالعزیز
۱۱۸	۷-۴ ارمنستان در دوران جانشینان عمر بن عبدالعزیز
۱۲۰	۱-۷-۴ حکومت مروان بن محمد بن مروان بر ارمنستان
۱۲۳	۸-۴ خزران در دوره خلافت اموی
۱۲۹	۹-۴ روابط امویان با بیزانس
۱۲۹	۱-۹-۴ روابط دولت اموی با بیزانس در دوره خلفای سفیانی
۱۳۱	۲-۹-۴ روابط دولت اموی با بیزانس در دوره خلفای مروانی
۱۳۴	۱۰-۴ جزیه در عصر خلفای بنی امیه

فصل پنجم: بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان در عصر اول عباسی(۲۲۷-۱۳۲ق)

۱۳۹	۵- ارمنستان در عصر اول عباسی(۲۲۷-۱۳۲ق)
۱۴۰	۱-۵ اوضاع جهان اسلام در آغاز خلافت عباسیان
۱۴۳	۲-۵ مناسبات خلفای عصر اول عباسی با ارمنه
۱۴۳	۱-۲-۵ ارمنستان در دوران خلافت سفاح و منصور عباسی
۱۵۰	۲-۲-۵ ارمنستان در دوران خلافت مهدی و هادی و هارون الرشید عباسی
۱۵۲	۱-۲-۲-۵ هارون الرشید و ارمنه
۱۵۴	۱-۱-۲-۲-۵ قیام ولید بن طریف خارجی
۱۵۷	۳-۲-۵ ارمنستان در دوران خلافت محمد امین
۱۵۸	۴-۲-۵ ارمنستان در عهد خلافت مأمون عباسی
۱۶۴	۵-۲-۵ ارمنستان در دوران خلافت معتصم عباسی
۱۶۹	۳-۵ روابط خلفای عصر اول عباسی با بیزانس
۱۷۰	۱-۳-۵ روابط خلیفه ابوالعباس سفاح با بیزانس
۱۷۱	۲-۳-۵ روابط خلیفه ابوجعفر منصور با بیزانس

عنوان

صفحه

۱۷۲ ۳-۳-۵ روابط خلیفه مهدی عباسی با امپراتوری بیزانس
۱۷۳ ۴-۳-۵ روابط خلیفه هادی و هارون الرشید با امپراتوری بیزانس
۱۷۴ ۵-۳-۵ روابط خلیفه محمدامین و مأمون با امپراتوری بیزانس
۱۷۵ ۶-۳-۵ روابط خلیفه معتصم با امپراتوری بیزانس
۱۷۷ ۴-۵ خزران و خلفای عصر اول عباسی
۱۷۸ ۱-۴-۵ آغاز یورش و قتل و کشتار خزران در دوره عباسیان
۱۸۰ ۲-۴-۵ روابط خزران در دوران خلافت هارون الرشید
۱۸۲ ۳-۴-۵ علل یهودبگرایی خزران
۱۸۳ ۵-۵ جزیه در دوره خلفای عصر اول عباسی
۱۸۷ نتیجه گیری
۱۹۳ منابع و مآخذ
۲۰۴ پیوست ها

فصل اول

مقدمه

۱-۱ کلیات

ارمنستان واقع در جنوب غربی قفقاز و با فاصله کمی از سواحل جنوب شرقی دریای سیاه، دارای تاریخ چند هزار ساله است. اطلاعات بدست آمده از سنگ نوشته ها و الواح گلین به خط میخی حاکی از آن است که در هزاره دوم پیش از میلاد در گستره جنوبی کوهستان های ارمنستان اقوام خویشاوند با هم یعنی خورر و اورارتوها ساکن بودند. (نوری زاده، ۱۳۷۶: ۱۱) واقع شدن ارمنستان در محل اتصال آسیا و اروپا و امپراتوریهای بزرگ باعث گردیده، همواره جبهه قدرت های بزرگ باشد و دائماً بین آنها دست به دست گردد. (گریگوریان، ۱۹۵۹: ۱۲)

ارامنه (آرمن ها) از نژاد هند و اروپایی بوده و ورودشان به سرزمین اورارتو - از بالکان به آسیای صغیر و بعد به فلات ارمنستان- در قرن ۶ یا ۷ ق.م صورت گرفته است. آنان سپس با ساکنان اولیه اورارتو آمیزش یافتند. این اختلاط نژادی میان آرمن ها و ساکنان اولیه اورارتو باعث گردید که دیگران ملت جدید را، آرمن یا ارمنی و آنها خود را هایا(های) بخوانند. (روشندل و قلی پور، ۱۳۷۳: ۱۰) در واقع اولین مدرک در مورد ساکنان جلگه های مرتفع ارمنستان را از اسناد آشوری بدست می آوریم. (پیوترووسکی، ۱۳۸۱: ۲۸) نام ارمنستان برای اولین بار در کتیبه داریوش در بیستون دیده می شود. با همین کتیبه است که ارمنستان در طول قرن ششم قبل از میلاد وارد تاریخ عمومی می شود. (پاسدرماجیان، ۱۳۶۹: ۲۷) نام ارمنستان منشعب از زبان آرامی- عبری به معنای مملکت آرمن هاست و علت آن را مورخان این طور آورده اند: هایک- نخستین پیشوای این قوم- چهار پسر داشت که نام چهارمین آنها آرمناک بوده است و ارامنه را منسوب به او می دانند. (رایین، ۱۳۴۹: ۶)

تا قبل از هخامنشیان ارمنستان دارای استقلال بود ولی پس از آن تحت تسلط ایران درآمد. این کشور در ادوار بعدی یا تحت تسلط ایران بود یا رومیان؛ و در برخی مواقع به صورت کوتاه مدت دارای استقلال بوده است. علت این موضوع به شرایط طبیعی و موقعیت جغرافیایی منطقه بر می گردد. زیرا ارمنستان دژی طبیعی بود که تهاجم و دست یافتن به آن مشکل بود و سرزمین های دارای کوههای بلند همواره کانون نژادهای جنگجو و سخت مصمم به دفاع از استقلال خود بوده اند. (پاسدرماجیان، ۱۳۶۹: ۱۴) این سرزمین به ندرت به اشغال اقوام مهاجمی در آمده است که از کرانه دریای سیاه به آن حمله می کردند و تقریباً تمام تهاجم های معمول از سمت جنوب به شکست و ناکامی انجامیده اند. برعکس به سبب رشته کوههای عمده و مسیر رودهای بزرگ ارس و فرات دسترسی به این سرزمین از سمت مشرق یا مغرب آسانتر ممکن بود. بدینگونه در قرن ۷م اعراب مسلمان همین که بر بین النهرین شمالی مسلط شدند، کوشیدند تا از سمت جنوب بر ارمنستان دست یابند که با شکست روبه رو شدند؛ لیکن وقتی که کشور ایران را به تصرف درآوردند توانستند از سمت مشرق و از طریق دره ارس به ارمنستان داخل شوند. (همان: ۱۷)

دین قدیم مردم ارمنستان را به دو دوره پیش و پس از ورود تمدن ایرانی تقسیم نموده اند. ارمنیان مانند بیشتر مردم باستان دارای ادیان ابتدایی بوده اند. آنها در دوره دوم حیات تاریخی خود، تحت تأثیر آیین زردشتی و مزداییسم قرار می گیرند. از دوره یونانی ها عناصر یونانی نیز وارد جهان بینی ارمنستان گردید. (دهقان، ۱۳۹۰: ۱۶-۱۷) در زمان سلطنت تیرداد سوم ملقب به کبیر بعد از مبارزات طولانی و دلاورانه او در کنار دولت روم علیه ساسانیان به نیروی ایمان و نبوغ «سن گره گوار روشنگر (گریگوری)» منسوب به خانواده اشکانی در سال ۳۰۱م ارمنستان به عنوان اولین کشور، دین مسیحیت را - حتی قبل از روم (در سال ۳۱۳ یا ۳۱۴م) - پذیرفت. می توان این حادثه را به عنوان نقطه عطف تاریخ این ملت به حساب آورد و در واقع دنباله همه حوادث بعدی در رابطه با این حادثه بوده است. البته در سال ۴۹۱م کلیسای ارامنه از کلیسای روم شرقی جدا شد. (همان: ۱۱۹-۱۱۸ و روشندل و قلی پور، ۱۳۷۳: ۱۰) در سال ۴۰۴ یا ۴۰۶م، الفبای زبان ارمنی که به مثابه رودی برای تاریخ چندین قرنی ملت ارمنی بود توسط «مسروپ ماشوتوس (ماشتوس)» ابداع گردید و ارامنه مدعی اند که در طول تاریخ پر از فراز و نشیب خود و قرن ها اسارت و عدم استقلال، زبان ارمنی بزرگترین اسلحه آنان برای بقا بوده است.

(همان: ۱۱- خداوردیان و دیگران، ۱۳۶۰: ۱۴۷)

بر سر کار آمدن ساسانیان در ایران تغییر کلی در وضع ارمنستان داد. بر خلاف اشکانیان که وزنه ای ضروری برای حفظ تعادل در برابر رومیان بود و مدعی نبودند تمامی خاور زمین را متصرف شوند. ساسانیان می خواستند بر سرتاسر آسیای غربی دست یابند و رومیان را از خاورمیانه و خاور نزدیک برانند و ارمنستان را اشغال نمایند. (پاسدردماجیان، ۱۳۶۹: ۱۱۲) ارمنستان از نقطه نظر نظامی دارای اهمیت فوق العاده بود و موقعیتش به صورتی بود که کلید دست یافتن به تمام منطقه وسیع بین دریای خزر و مدیترانه بود و به همین دلیل ارمنستان مهمترین مسأله مورد نزاع میان ساسانیان و بیزانس محسوب می شد. اختلاف بزرگی که ارمنستان را با ایران درگیر کرد اختلاف مذهبی بود. در واقع ایران ساسانی دیگر مانند عصر اشکانیان که نسبت به مسائل مذهبی تسامح داشت، نبود. ساسانیان به آیین زردشتی پایبند بودند و می خواستند آن را به همه متصرفات خود تحمیل کنند. آنان در همه جا به جز ارمنستان موفق بودند. سرانجام بلاش پادشاه ساسانی از تحمیل دین زردشتی و حذف مسیحیت دست برداشت و خودمختاری به ارمنستان داد و ارمنی ها با شجاعت خود موفق به حفظ مسیحیت شدند.

در طول قرن ۶ و ۷م/ اول هجری ارمنستان به سبب جنگ های طولانی ساسانیان و بیزانس به وضع دشواری دچار شده بود. مقارن ظهور اسلام ارمنستان که بین این دو امپراتوری قرار گرفته بود، به حفظ و حراست نشانه های ظاهری ملیت خود یعنی زبان و نجبای بزرگ خودمختار و سربازان وظیفه و بالاخره به حفظ مسیحیت ادامه داد.

ارتباط میان مسلمانان و ارامنه به قبل از فتح ارمنستان بر می گردد. این روابط به جنگ های یرموک و قادسیه مربوط می شود که گردان هایی از سربازان ارمنی در ارتش بیزانس و ارتش ساسانیان حضور داشتند. فتح ارمنستان بعد از شکست مهلک بیزانس و ایران ساسانی و تصرف کشور ایران و فتح آذربایجان و فتح موصل و جزیره صورت گرفت. به نظر می رسد از علل فتح ارمنستان توسط مسلمانان، رسیدن مسلمانان به مرزهای آن کشور و اشاعه اسلام از یک طرف و موقعیت استراتژیک ارمنستان و هم مرز بودن این کشور با خلافت اسلامی و وصل شدن آن به امپراتوری روم شرقی از طرف دیگر بوده است. تسلط بر ارمنستان به مثابه حفظ سرزمین جزیره و شام و نشر و گسترش دعوت اسلامی در آن بود؛ همچنین حفظ آن در برابر

همسایگانی که به آن هم مرز بودند و با این منطقه و کشور خصومت و دشمنی داشتند. به ویژه که آرامنه در جنگ های یرموک و قادسیه علیه مسلمانان شرکت کرده بودند و از طرفی تسلط بر ارمنستان مقدمه ای برای تصرف و استیلا بر امپراتوری روم شرقی به شمار می رفت.

مسلمانان به زودی دریافتند بهترین پایگاه جنگ با بیزانس، منطقه ارمنستان است؛ زیرا ارمنستان به عنوان سپر واقعی بود که دولت بیزانس را حمایت و محافظت می کرد و آن منطقه را از خطرات احتمالی حمله به عمق آن امپراتوری دور می کرد. ارمنستان در سال ۳۲/م۶۵۴ ق تحت تسلط اعراب مسلمان قرار می گیرد و به مدت دو قرن تا سال ۲۴۴/م۸۵۹ ق این سیطره ادامه می یابد و سرانجام ارمنی ها در سال ۲۷۲/م۸۸۶ ق توسط سلسله باگراتونیان استقلال خود را باز می یابند. (همان: ۱۵۱ و روشندل و قلی پور، ۱۳۷۳: ۱۱) حملات مسلمانان برای فتح ارمنستان به سه مرحله تقسیم و انجام می شود. ظاهراً اولین لشکرکشی اعراب در سال ۱۹/م۶۴۰ ق روی داد که محققین معاصر آن را حملات استکشافی و شناسایی می دانند؛ مورخین بیشتر بر سال های دهه دوم قرن اول هجری توافق دارند. در سال ۲۲/م۶۴۳ ق عبدالرحمن بن ربیع در دوره عمر بن خطاب به دربند (باب) رسید و به شهربراز یا شهریار فرمانروای ایرانی آن ناحیه به شرط پرداخت جزیه امان داد. (طبری، ۱۳۶۲: ۱۵۷/۴-۱۵۶) در دوره عثمان بن عفان، معاویه به درخواست خلیفه، حبیب بن مسلمه فهری را به ارمنستان فرستاد و تا قالیقلا پیش رفت و سرانجام اهالی آن به پرداخت جزیه تن دادند. (بلاذری، ۱۳۶۷: ۲۷۸-۲۷۷) البته ابن اثیر اولین فاتح ارمنستان را سلمان بن ربیع باهلی می داند که حبیب بن مسلمه به کمک او شتافته است و آن را در سال ۲۵ ق می داند نه ۳۲ ق. (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۳۴/۹) در این زمان به حبیب خبر رسید که ارمیناؤس گروه بزرگی را برضد مسلمانان گردآوری کرده است. او طی نامه ای از خلیفه سوم کمک و یاری طلبید و به دستور عثمان، معاویه سپاهیی را به یاری حبیب فرستاد. (آذرنوش و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۷۰ و نوری زاده، ۵۲: ۱۳۷۶)

بدینگونه ارمنستان از نیمه های قرن هفتم میلادی به عرصه تاخت و تاز مسلمانان عرب بدل گشت. در دوران معاویه، ارمنستان با شرط حفظ استقلال داخلی و عدم حضور اعراب مسلمان و عدم پرداخت جزیه به مدت سه سال تحت انقیاد مسلمانان درآمد. در سال های ۳۱-۴۰/م۶۵۲-۶۶۱ ق آن کشور چندین بار به عرصه حملات قوای مسلمانان و بیزانس تبدیل

شد. ارامنه در زمان حکومت معاویه زیر سایه حکومت عربی قرار داشتند و ارامنه زندگی راحت و امنی تحت حمایت این دولت داشته اند. زمانی که صلح و امنیت تمام مناطق ارمنستان را فراگرفت گروه‌های مهاجر عرب زیادی جهت اقامت، رهسپار این سرزمین شدند.

شرق قفقاز به دلیل برخورد دو نیروی خلافت و خاقان های خزر واجد اهمیت بود. امپراتوری بیزانس نیز از ترکان خزر حمایت و آنان را برای حمله به ارمنستان تحریک می کرد. در سال ۹۱ق/۷۱۰م مسلمة بن عبدالملک به دربند رسید و دژها و شهرهایی را گشود. (طبری، ۱۳۶۲: ۴۵۴/۶) در سال ۱۰۵ق/۷۲۳م جراح بن عبدالله حکمی به سرزمین آران حمله برد. در سال ۱۱۰ق/۷۲۸م در عهد هشام بن عبدالملک، مسلمة بن عبدالملک والی ارمنستان و آذربایجان به جنگ خزران رفت که تاریخ یعقوبی آن را در سال ۱۰۷ق می داند. بعد از عزل مسلمة، جراح- بن عبدالله حکمی والی ارمنستان گردید. (همان: ۶۷/۷) گفتنی است که تاریخ یعقوبی والی یاد شده را عبدالملک بن مسلم عقیلی می داند. (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۲۷/۲) در هر صورت در سال ۱۱۲ یا ۱۱۳هـ/۷۳۰ یا ۷۳۱م مسلمة که باز والی ارمنستان و اران گردیده بود، ۲۴هزار تن از سپاهیان شام را در دربند جای داد. این یکی از مهمترین کوچ های عرب به قفقاز به شمار می رود. پس از مسلمة، محمد بن مروان که قبلاً پدرش در دوره عبدالملک بن مروان والی ارمنستان بود - و به نقل تاریخ یعقوبی در همانجا فوت نموده است - بیش از شش بار به داغستان و اطراف حمله کرد و آرامش نسبی را در آنجا برقرار ساخت و خزران را به اطاعت واداشت. در مدت خلافت هشام بن عبدالملک و امارت مروان بن محمد، ارامنه زندگی آرام و پیشرفته ای داشتند که این آرامش سبب رشد و پیشرفت صنعت و به ویژه تجارت در ارمنستان شد. در مدت حکمرانی مروان بر ارمنستان، او با ارامنه برخورد نیکویی داشت. به طور کلی عصر اول اموی را می توان دوره آرامش و استقرار و عصر دوم اموی (مروانیان) را دوره فراز و نشیب و درگیری با خزران و روم شرقی دانست.

در سال ۱۳۲ق/۷۵۰م در آغاز کار عباسیان، روستائیان و پیشه ورانی که به حمایت از عباسیان پرداخته بودند، قیام کردند و قفقاز شاهد قیام های متعدد بر ضد عباسیان شد. خزران لشکر عباسیان را در دربند شکست دادند. این امر سبب شد که هفت هزار خانواده مسلمان از شام و بین النهرین به ویژه به حومه دربند کوچانده شوند. در دوره دو خلیفه اول عباسی، به ویژه در دوره ابوالعباس سفاح، ارمنستان دوره ناآرامی را پشت سر گذاشت تا جائی که ارامنه در

حمله بیزانس به سرزمین های اسلامی مشارکت فعال داشتند. در دوره منصور، ارمنستان نیز با شورش هایی نظیر شورش صناریه و یا حملات دوره ای خزران همراه بود.

در زمان مهدی عباسی و هادی عباسی منازعات و درگیریهای قبیله ای میان مهاجرین عرب در سراسر ارمنستان و آذربایجان در حال بروز بود. با توجه به بعد مسافت این مناطق از مرکز خلافت، کوهستان ها و ناهمواریها و دره های صعب العبور آن سرزمین ها، سبب شده بود گروهی از فرماندهان و حاکمان محلی ارمنی، بر بعضی از مناطق کوهستانی و گروهی دیگر بر دشت ها غلبه پیدا کنند. ارمنستان در دوران خلافت هارون الرشید، ناآرام و نافرمان و بی نظم گردیده بود که او با منصوب کردن حاکمان مختلف و قدرتمند، توانست قیام ها را موقتاً خاموش و آرامش را به ارمنان آورد. در زمان امین و مأمون و معتصم و واثق رابطه بین خلفای عباسی و حاکمان ارمنه، گاهی مسالمت آمیز و زمانی غیر دوستانه بوده است.

در قرن هشتم میلادی/دوم هجری مالیات وضع شده برای ارمنستان از سوی خلیفه سنگین تر شد و در آغاز قرن نهم میلادی به هنگام خلافت منصور عباسی به ویژه هارون الرشید اخذ مالیات به شکل غارت و چپاول مردم در آمد. افراد ۶۰-۱۵ ساله مذکر ناگزیر از پرداخت مالیات سرانه و انواع مالیات های دیگر بودند. در نیمه های قرن هشتم میلادی در ارمنستان حتی از منسوبان مردگان هم مالیات دریافت می شد، که این عامل در کنار عواملی چون ستم و برده-داری فئودال های بزرگ که همان امیر نشین های محلی بودند سبب قیام و شورش مردم علیه خلافت عباسی گردید. تا جائیکه یکی از کشورهای که تحت تأثیر جنبش بابک بر ضد عباسیان شورش کرد، ارمنستان بود و تا پایان عصر اول عباسی با افت و خیز هایی این سرزمین ناآرام بود.

از سال ۸۴۹م/۲۳۴ق اهالی ارمنستان برضد مأموران و سپاهیان عباسی دست به جنگ های خونینی زدند. شورش ها و درگیری های سالهای ۸۵۵-۸۴۹م/۲۴۰-۲۳۴ق پایه های استبداد عباسی را در ارمنستان متزلزل کرد و اداره کشور به دست طایفه های ناخاراری ارمنستان افتاد. در سال ۸۸۶م/۲۷۲ق معتمد عباسی به ناچار به استقلال سیاسی و جدایی ارمنستان تن داد و آشوت باگراتونی را به عنوان پادشاه ارمنستان به رسمیت شناخت و سیطره مسلمانان بر این سرزمین به سر آمد.

ارمنستان به عنوان یکی از ولایات مهم و استراتژیک و تأثیر گذار امپراتوری و خلافت

اسلامی در دوره های مختلف اسلامی تا زمان مورد بحث، شامل آذربایجان و اران و ارمنستان بوده است؛ بعضی وقایع آن جدایی ناپذیر و به یکدیگر مرتبط بوده و تحت حاکمیت یک حاکم بوده است، در این پژوهش سعی شده فتوحات اسلامی و وقایع مهم آن در هر سه منطقه مذکور بیان گردد.

در ادامه همین فصل به ارائه کلیات، نقد منابع، تعاریف مفهومی و... خواهیم پرداخت. در فصل دوم به گستره جغرافیایی و کلیات تاریخی ارمنستان تا زمان ظهور اسلام پرداخته می شود. در فصل سوم به بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان در دوره خلفای راشدین از آغاز تا سال ۴۰ هجری و سال های فتوحات می پردازیم. در فصل چهارم به بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان در دوره امویان و حملات گسترده خزران و بیزانسی ها پرداخته شده است. فصل پنجم به بررسی مناسبات خلافت اسلامی با ارمنستان در عصر اول عباسی تا سال ۲۲۷ هجری اختصاص دارد و در آن به تلاطم آن سرزمین حائل و زمینه سازی برای جدایی از خلافت پرداخته شده است. در پایان هر فصل به ارتباط دو دشمن همسایه و جزیه و مقدار و شیوه آن اشاره گردیده است. بالاخره این پژوهش با بحث نتیجه گیری از موضوع به پایان می رسد.

۱-۲ اهمیت و ضرورت تحقیق

سرزمین های دارای کوههای بلند، همواره کانون نژادهای جنگجو و سخت و مصمم به دفاع از استقلال خود بوده اند و بی شک آن کوههای سرکش و صعب العبور و آن نژاد سخت کوش سبب دوام ملت ارمنی شده است و بوسیله زبان و خط ارمنی توانسته، هویت خود را حفظ نماید. گرویدن این ملت به کیش مسیحی به عنوان نقطه عطفی در تاریخ این ملت محسوب می شود که این موضوع عامل تحول و حفظ و نگاهداری این ملت شده است و در کنار آن مبارزات سرسختانه با مسلمانان، در زمانی که همه ملت های دیگر مقهور قدرت مسلمانان شده بودند، به صورت یکی از زیباترین صفحات تاریخ ارمنستان و در عین حال یکی از بخش های مباحث تاریخ اسلام به شمار می آید.